

Otázky jazyka se v sociologii objevují jednak v souvislosti s výstavbou sociologické teorie i sociologie jako vědní disciplíny, jednak v souvislosti s nástroji jejího empirického zkoumání — s konstrukcí dotazníků, úlohou tazatelů apod. Bezsporně jde o dva vzájemně navazující momenty poznání, které se nicméně potýkají s poněkud odlišnými problémy na poli jazyka a samozřejmě i v oblastech jiných.

Toto zdvojení jazykové problematiky je organickou součástí sociologie, vyplývá z její sociální orientace a z její metodologie, není to jev dočasný či nemoc růstu. Nelze předpokládat, že postupem času se jazyk dotazníků zcela přizpůsobí jazyku teorie, protože pak by se společnost skládala ze samých sociologů, ani opačně, že jazyk teorie splyne s řečí terénu, protože tím by sociologie zrušila sebe jako vědu. Obě představy působí poněkud komicky, ale vlastně nejsou ničím jiným než dovedením ad absurdum existujících protikladných snah o jediný jazyk v sociologii, který by používala jak teorie, tak empirie.

První snaha je dobře známá z pokusů „Vídeňského kruhu“ z třicátých let, z pokusů o konstrukci umělého „observačního jazyka“ v carnapovském stylu. Druhá snaha je novějšího data, souvisí s pokusy fenomenologické sociologie pohybovat se pouze v mezích přirozeného jazyka, včetně jeho slangových podob. Žádná z těchto tendencí nebyla dovedena příliš daleko jednak proto, že odporuje přirozené povaze lidí a přirozené povaze vědy, jednak ale také proto, že obě vlastně představují výraznou ontologickou redukci cílů sociologického zkoumání. V prvním případě — při vytváření umělých jazyků — se zcela ztrácí ze zřetele kognitivní stránka expresivních pojmů běžného jazyka, v druhém případě — při zavržení vědeckého jazyka — je nutno rezignovat na zobecňující interpretaci výsledků empirických šetření.

Respektování jazykové svébytnosti sociologické teorie a sociologické empirie není koneckonců ničím jiným než respektováním jednoho z projevů dialektického vztahu mezi teorií a praxí, které je předností marxistického přístupu. Problémy obou oblastí je třeba řešit tak, aby se maximálně využilo jejich specifických poznávacích možností a aby „převodní mechanismy“ vycházely z bohatství těchto možností, a ne z jejich redukce. To platí v plné míře i o problémech jazyka.

To, co sociologickou teorii a empirii rozdvouje a zároveň spojuje, je přirozený, neboli běžný jazyk, v němž se dynamickým svébytným způsobem odráží sociální realita a který je zároveň základem nejužívanějších komunikačních systémů.⁽¹⁾ V jistém smyslu je tedy přirozený jazyk předmětem, zdrojem i nástrojem sociologického zkoumání. Všechny tyto funkce vyplývají z jeho jediné nedělitelné sociální podstaty, ale ve výzkumné situaci se vydělují a specifikují.

(1) K. Marx a B. Engels napsali v Německé ideologii, že „... řeč je praktickým vědomím, existujícím i pro jiné lidi ...“ [Spisy 3: 44].

Úloha přirozeného jazyka v komunikačním systému vědecké teorie je známá. Tvoří rezervoár pojmů vědeckého jazyka. Klasikové marxismu našli základní pojmy své teorie v běžném jazyce a v jeho publicistické modifikaci. Platí to i o pojmech „vlastnictví“, „třída“, „kapitalismus“ a o řadě dalších. Ovšem původní neurčitý, intuitivní obsah těchto pojmů zpřesnili, naplnili jej vědeckým významem. V daném případě tento proces proběhl tak úspěšně, že postupem času určité nové vědecké prvky zmíněných pojmů zdomácněly v některých komunitách i v běžném jazyce. V této souvislosti se jazyk stal nejen nositelem důležitých vědeckých informací, ale i osvětové funkce. Zároveň došlo k uzavření okruhu „teorie-empirie“. K dovršení tohoto dialektického procesu dochází ovšem v historii vědeckého bádání zřídka.

V běžné sociologické praxi se jazyk teorie postupně tak či onak separuje od přirozeného jazyka, z něhož vyšel. Přirozený jazyk však zůstává převažujícím nástrojem komunikace v empirické fázi zkoumání, a tím i nositelem bezprostředních informací z terénu. V procesu operacionalizace a interpretace dochází pak k překladům mezi oběma jazyky. Právě z problémů, které vznikají na těchto místech, se zrodila touha po observačním jazyku i po eliminaci teoretického jazyka. O těchto problémech se již hodně psalo. Zdá se, že prakticky jde o to, zda zaměřit pozornost na usnadnění práce teoretiků a snažit se jim přizpůsobit jazyk dotazníků, který pak zní poněkud „nepřirozeně“, nebo naopak na usnadnění práce tazatelů a respondentů a jazyk dotazníků proto maximálně přiblížit běžnému jazyku.

Pokud se bere v úvahu pouze komunikační funkce jazyka, pak jde skutečně jen o tento problém. Jestliže ale chápeme přirozený jazyk i jako předmět a zdroj informace, je třeba pojmut jeho úlohu v dotazníku a při interview poněkud jinak. Například při zkoumání sociální struktury nemusí být jazykové vyjádření jen mrtvou indikací sociálního postavení, ale ve svých variantních polohách může způsobem sobě vlastním přímo reflektovat sociální vývoj (aniž to vždy vyžaduje pracné formulování retrospektivních otázek). Už pouhým paralelním použitím různých termínů pro tutéž skutečnost můžeme zjistit, které skupiny populace se identifikují s tou či onou historickou variantou, jak dalece jsou o ní informováni, jaký postoj k ní zaujímají apod. Navíc právě v této oblasti výzkumu mohou sehrát značnou roli expresivní pojmy, které silně navozují vztahový sociální rámec a umožňují zjišťovat i relace mezi subjektem a sociální strukturou. Není proto vždy nutno považovat za chybu, když určité pojmy v lidech vzbuzují silné sociální citění (pohoršují je, budí v nich odpor, nebo naopak „nelogickou“ preferenci ve srovnání s ostatními dříve zaujatými postoji).⁽²⁾ Do historických jazykových variant se promítá diferencovaná sociální zkušenost a sociální praxe jednotlivých tříd a skupin. Určité aspekty sociální struktury dokonce ani explicitně zkoumat nelze. V tom případě pak jazyk sám o sobě může hrát roli projektivního testu, protože specifickým způsobem, diferencovaně po linii sociální i demografické odráží i jemné varianty historické zkušenosti mas. Přitom ukazatelem sociální diferenciace může být i zrychlení, nebo naopak retardace těchto jazykových projekcí, což se projevuje například tím, že ve vědomí některé sociální či generační skupiny dojde ke změně významu určitého termínu daleko pomaleji nebo rychleji než v jiných skupinách.

Využití těchto možností přirozeného jazyka při empirických výzkumech sociální struktury předpokládá především studium konkrétní významové variability

(2) Jde například o pojmy „sociální rozdíly“, „sociální rovnost“, „soukromý podnikatel“, „kapitalista“, i o velmi expresivní a historicky silně lokalizované pojmy jako „buržouš“, „kulak“, „střední rolník“, ale i „služka“, „děvečka“ apod.

ty nosných a frekventovaných pojmů.[3] V běžných výzkumech sociální struktury, které se u nás opakovaně realizují, převažuje problematika variantní jazykové reflexe základních dimenzí sociálního postavení, které souvisí zejména s vlastnickými vztahy, s charakterem práce, s pozicí v zaměstnání a v řízení. Generačně jsou tyto indikace variovány pomocí věkové struktury. Širší sociální a sociálně demografické souvislosti se většinou zachycují přes základní aspekty životních podmínek (příjem, bydlení, vybavení bytů a domácností) a mimopracovních aktivit, do nichž se opět promítá diferenciatní role věku, ale i role pohlaví a charakteru a fáze životního cyklu.

Konstrukce základních ukazatelů sociálního postavení vychází z poměrně složitých teoretických konceptů a reprezentuje spíše cestu přes umělá jazyková spojení s tradičním využitím dílčích prvků běžného jazyka a také s tradičními problémy adekvátního „přirozeného“ jazykového vyjádření podstatných znaků jednotlivých tříd a sociálních skupin. Demografické indikátory jsou na první pohled zcela bez problémů, v kontextu sociálních charakteristik však někdy vyžadují nezvyklý druh přesnosti, což komplikuje jejich jazykové vyjádření. Otázky kolem životních podmínek a způsobu života implikují nejvíce možností přímého přejímání pojmů z přirozeného jazyka, protože jde často o vyjádření konkrétních věcí a činností, s nimiž se lidé běžně setkávají. Problémy spočívají převážně jen v neujasněnosti pojmenování nových věcí a činností. Relativně nejsložitější je ovšem jazykové podchycení hodnotových orientací a aspirací sociálních tříd a skupin a dalších projevů společenského vědomí, jehož je jazyk specifickou součástí. Poslední zmíněnou sférou jazykové variantnosti se zde zatím zabývat nebudeme. Soustředíme se na běžné objektivní ukazatele z výzkumů třídní a sociální struktury a to nejen proto, že to je jednodušší, ale i proto, že tato jednoduchost je někdy jen zdánlivá a vyplývá spíše z opomenutí hlubších sociálních souvislostí a historických podmínek.

1. Sociální povaha přirozeného jazyka

Jak bylo řečeno, přirozený jazyk je svébytným, dynamickým odrazem bohatě diferencované, vyvíjející se sociální skutečnosti. Je to proto, že „je svým vznikem, existencí a vývojem vázán na vznik, existenci a vývoj společensky jednajícího člověka“, jak vícekrát zdůrazňovali klasikové marxismu. Jako „produkt společenského styku jednotlivců“ je „nejdokonalejší formou pro vyjadřování kolektivního a individuálního myšlení“. Zároveň slouží „k rozpoznání individuálního a společenského vědomí“. A navíc „všechny jazyky světa jsou funkčně ekvivalentní“ [Petr 1980 : 13—20].

Z toho vyplývá, že jazyková diferenciace je v podstatě odvozena od diferenciace sociální, demografické a geografické. Zároveň s vydělováním větších sociálních skupin v určitém historickém, geografickém a demografickém kontextu se vytvářejí i adekvátní podoby jazyka, lišící se formálně i významově. Vzhledem k tomu, že primárně je jazyk prostředkem komunikace, větší difference zákonitě vznikají spíše po linii geograficko-historické než po linii sociální a demografické, která v této relaci produkuje jen jemnější jazykové modifikace. Ty ovšem vznikají i na úrovni menších skupin, pokud jsou sociálně či generačně izolovány [viz např. dříve slang pražského podsvětí nebo gymnazijních studentů a i dnes „hantýrku“ některých profesních skupin]. Konečně exis-

(3) Problematika jazykové variantnosti je významná i pro marxistické sociolingvisty, jak lze soudit zejména z novějších prací sovětských autorů [Švejcar 1983]. Cílem jejich snah je však spíše analýza sociálních předpokladů jazykové variantnosti a jazykového vývoje.

tuji i individuálně variantní prvky jazyka, které odlišují jednoho člověka téhož jazykového společenství od druhého.(4)

Vzhledem k historické přetržitosti vývoje sociální struktury, svázané zejména s revolučními společenskými zvraty, hraje někdy ve vývoji jazykových variant velkou roli generační identita. Z týchž důvodů trvalejší rušení sociálních bariér sebou přináší i stírání jazykových rozdílů. Ovšem pozvolna, s narůstáním možností dálkové komunikace se také oslabuje dříve velmi silná geografická determinace jazyka a stírá se v tomto směru i vliv „městského“ a „venkovského“ způsobu života. Malé specifické skupiny se reálně i jazykově rozpouštějí ve velkých, i když paralelně s tím vzniká v okruhu některých povolání, jak již bylo řečeno, nová „odborná hantýrka“ (například dnes u profesí kolem samostatných počítačů). Rozdíly ve vyjadřování jednotlivců slábnou zejména díky rozšiřování a unifikaci vzdělání a díky stejnému přístupu k běžným informacím prostřednictvím masové komunikačních prostředků.

Celkově lze tedy říci, že proces „sblížování“ tříd, skupin a jednotlivců, který je v současné době v popředí zájmu řady výzkumů sociální struktury, má svou analogickou, byť časově posunutou rovinu v oblasti jazykového vývoje. V žádné z těchto rovin však sblížování neprobíhá rovnoměrně nejen v čase, ale ani v prostoru. Přitom odhady měnících se vzdáleností mezi vyjadřováním skupin i jednotlivců se samozřejmě lépe provádějí globálně, s větším historickým odstupem.

Tak můžeme například i bez pečlivého zkoumání říci, že rozdíl mezi jazykem dělníků a inteligence na konci minulého století byl výraznější než rozdíl mezi dnešními dělníky a dnešní inteligencí, i když byla asi v tomto ohledu jiná situace v Anglii G. B. Shawa a ve středostavovském Rakousko-Uhersku. Dnes už jde všude o jemnější jazykové nuance, přičemž některé extrémní varianty vymizely úplně. Zároveň se zdá, že způsob vyjadřování dnešních dělníků se daleko více podobá způsobu vyjadřování dnešní inteligence než způsobu vyjadřování příslušníků vlastní třídy před rokem 1948.

I v této hrubé aproximaci nelze přehlédnout analogii s vývojem relací mezi postavením, společenskou rolí a způsobem života příslušných sociálních a generačních skupin. Nelze přehlédnout, že v obou případech se hraniční čáry mezi generacemi jeví dnes v některých ohledech ostřeji než obrysy současných sociálních tříd a skupin.

Fakt sociálního i jazykového „sblížování“ a historické diskontinuity potvrzují i běžné zkušenosti a problémy s dorozumívacími schopnostmi respondentů různých sociálních a věkových kategorií. Například pro retrospektivní šetření, které si činilo nároky na srovnatelnost se současností, bylo při zjišťování „postavení v zaměstnání“ (tj. pozice vzhledem k vlastnickému charakteru zaměstnavatelské organizace) kvůli překlenutí generační bariéry raději použito takových termínů, jako „samostatný bez námezdních sil“ a „samostatný s námezdními silami“ než některých tradičních pojmenování soukromého podnikatele. Dlouhá, i když obsahově adekvátní slovní spojení všem srozumitelných termínů se ovšem v běžné komunikaci nepoužívají. Takže koneckonců bylo stejně nutno počítat s explikačním zásahem tazatele. Ovšem návrat k termínům, jako továrník, bankéř, živnostník, byl v daném výzkumném kontextu nežádoucí a nová adekvátní pojmenování nevznikají, protože nemají žádný reálný základ.(5)

(4) Obecně se předpokládá, že vytváření jazykových variant je ovlivněno pohlavím, věkem, sociálním původem, vzděláním, místem bydliště a pracoviště a národností, respektive etnickou příslušností [Socjolingvistika 1979]. Při hlubším pátrání bychom od těchto běžných identifikačních znaků každého sociologického dotazníku dospěli ke specifickým vlivům povolání, masové sdělovacích prostředků apod.

(5) Tento příklad, na nějž navazují některé další, je z výzkumu *Třídní a sociální struktura*, který byl realizován v ÚFS ČSAV v r. 1978 – viz [Metodika 1979].

Uvedený příklad potvrzuje mimo jiné obecný fakt, že jazykový vývoj se odehrává v sociálním a individuálním čase, který se odvíjí od konkrétních historicko-společenských událostí. Tyto události také silně působí na formování vnitřních a vnějších interakcí jednotlivých sociálních seskupení. Mění se vzájemné postoje příslušníků tříd a sociálních skupin zejména podle posilování či oslabování jejich ekonomické a společenské pozice. V závislosti na tom se mění vzory chování, hodnotové orientace, životní styl — a vznikají a zanikají odpovídající varianty jazyka.

Jestliže na vše pohlížíme očima současnosti a měřítkem je nám fyzikální čas, na nějž jsme zvyklí, připadá nám, že v určitých historických obdobích a v určitém sociálním kontextu probíhá vývoj rychleji než jindy a jinde. Vývojový skok a v jistém směru a smyslu velké zrychlení můžeme například zaznamenat v ekonomickém a sociálním postavení a následně pak i ve vědomí a v jazykovém vyjadřování příslušníků dělnické třídy v období převratných politických, ekonomických a sociálních změn u nás na přelomu čtyřicátých a padesátých let. I obě světové války jsou v tomto ohledu velkými mezníky. Po r. 1948 velmi rychle z ekonomické i sociální scény téměř zcela zmizela velkoburžoazie a podstatně se změnilo postavení rolníků a inteligence, jejich funkce ve společnosti, jejich třídní či skupinové vědomí. Tím se zásadně přehodnotily například vztahy dělníků k těmto skupinám. Mimo jiné ustoupily do pozadí, eventuálně se staly směšnými některé tradiční vzory chování i vyjadřování, které odrážely starou společenskou hierarchii, a nahradily je způsoby nové nebo dříve málo se vyskytující, opomíjené. Lze to ukázat na jednoduchém příkladu oslovení nebo zdravení:

Podoby přímo komické nabyla oslovení, jako „milostivá paní“, „pane prokuristo“, „pane kancelisto“ a řada dalších. Podobný osud měly pozdravy, jako „rukulíbám“, „má úcta“. Naopak se ve všech společenských vrstvách rozšířilo oslovení „soudruhu“ a „soudružko“ a pozdrav „čest práci“, což se dříve vyskytovalo jen v klimatu některých politických stran.

Všechny jazykové změny, které se odehrály nebo dosud se odehrávají v novém prostředí socialistického státu, nejsou ovšem tak výrazné. Nesporně se však významy řady slov posunuly nebo najednou či pozvolna ztratily smysl, některá slova se přestala používat, přestěhovala se do literatury (například „živnostník“, „továrník“, „děvečka“ a řada jiných). V rámci určitých dílčích etap vývoje naší společnosti se dočasně do vědomí lidí dostala některá nová nebo dříve méně frekventovaná slova (např. „národní správce“, „kulak“, „střední rolník“, „úderník“). Řada nových (např. „programátor“, „milicionář“ apod.) či významově „opravených“ pojmů (např. „družstevník“) se ovšem prosadila natrvalo, i když se to dělo a děje rozdílným tempem v různých sociálních skupinách, generačních vrstvách, geografických lokalitách. Některé termíny však naopak přežily i přes dlouhodobé inovační snahy. Například tradiční školní oslovení „pane profesore“ koexistuje stále s oslovením „soudruhu profesore“, i když například „školní radové“ a „podučitelé“ zmizeli velmi rychle a nenávratně.

Znalost vývojových souvislostí umožňuje odhadnout, který pojem a do jaké míry je v určitých generačních a sociálních skupinách, ve městě nebo na venkově ještě živý a který změnil nebo ztratil význam. Podle toho pak je možno rozhodovat o použitelnosti toho kterého termínu v konkrétní výzkumné situaci a je možno také posoudit lokalizaci i charakter případných nedorozumění. Na druhé straně zkušenosti s používáním některých pojmů v sociologickém výzkumu mohou odhalit určité vývojové posuny v realitě, které nelze z logiky historických událostí přímo odvodit, anebo pro to nemáme dostatečně citlivé výzkumné nástroje.

Obecně lze předpokládat i empiricky ověřit, že některé vlivy působí na vývoj

jazyka retardačně, to znamená, že brzdí realizaci jazykové reflexe sociálních změn. Takto mohou působit silné tradice, sugestivnost literárních vzorů, myšlenkové klima „starší generace“.

Zpoždování pojmenování za vývojem příslušného jevu, za vývojem kontextové sociální reality, může souviset také s vnitřní strukturou jazyka. Za určitých okolností se může oddělit význam, tj. pojem ve vlastním slova smyslu, od slovního označení (slova, znaku).⁽⁶⁾ Přitom může dojít buď k rozšíření významu při zachování dosavadního slovního označení, které pak nestačí „překrýt“ celý obsah pojmu, nebo naopak k zúžení významu, k jeho obsahové redukci, kterou nesleduje bezprostředně či důsledně oprava nebo výměna znaku-slova.

Jako ne příliš čistý, zato však velmi frekventovaný příklad z oblasti výzkumů sociální struktury prvního právě popsaného typu může sloužit vazba termínu „základní vzdělání“ s jeho obsahem. Délka i kvalita povinného školního vzdělání, označovaného dnes za „základní“, se od začátku století značně změnila. Poměrně velkou propast už najdeme mezi jeho předválečnou, pětiletou podobou a podobou dnešní. Název „základní vzdělání“ lze ovšem suplovat názvy jednotlivých škol, jak se vyskytovaly v různých dobách a částečně se ještě v paměti lidí uchovaly. Tento přístup není ovšem většinou technicky zvládnutelný a je zde navíc více než kdekoli jinde vnímání pojmů diferencováno generačně i sociálně. Faktem tedy zůstává, že pod běžně používaným termínem „základní vzdělání“ je směstnáno příliš mnoho odlišných významů, které vznikaly v různém čase, eventuálně i na různých místech. Společné mají buď to, že vždy šlo o nějakou formu povinné školní docházky nebo že jde o stejný počet let školní docházky bez ohledu na historický kontext. Z hlediska potřeb mezinárodních srovnání je nalezení společného hlediska při posuzování tohoto primárního stupně vzdělání ještě větším problémem.⁽⁷⁾

Příklady druhého zmíněného typu vývoje vztahu mezi pojmem a jeho označením lze najít u nás v okruhu odumřelých vlastnických vztahů. Za všechny lze uvést termín „soukromý rolník“, který použit v dnešním kontextu rozvinutého socialismu má mnohem užší význam než kdykoli dříve a kdekoli jinde. Vědomí této skutečnosti se promítá do snahy provést při výzkumu výměnu za „jednotlivě hospodařícího rolníka“, kde je důraz kladen na vyloučení námezdní síly. Je ovšem pravda, že ve vědomí lidí vedle tohoto poměrně srozumitelného, minulostí méně zatíženého termínu však stále ještě přežívá název původní — asi proto, že vlastnický vztah vyjádřený slovem „soukromý“ zůstal výraznou indikací, i když dnes u nás navozuje jiné sociální souvislosti.

Obsah pojmu tedy často pružněji sleduje měnící se sociální skutečnost než jeho slovní označení. Lze to říci také tak, že sociální čas generuje historické změny ve vědomí lidí s určitým nestejným zpožděním. Při jednorázovém řezu společenskou strukturou se to jeví tak, že jednotlivé sociální, generační, popřípadě jinak vymezené skupiny téhož jazykového společenství mají sice většinu slovní zásoby společnou, ale z této společné části používají některé pojmy ve variantních významech. Pro sociologa připravujícího dotazník se tato skutečnost jeví buď jako nutnost poradit si s mnohoznačnými slovy nebo jako možnost odhalit některé aspekty sociální struktury pomocí jejich pojmenování. Vzhledem ke konkrétnímu účelu šetření si musí vždy položit otázku, zda je lepší unifikovat význam slova různými pomocnými prostředky nebo ponechat respondentům na pospas širokou významnou škálu a zároveň zajistit, aby

(6) Jde o běžnou lingvistickou terminologii, jak je uvedena například v [Filosofie 1969].

(7) Jak to ukázaly například zkušenosti z mezinárodního srovnávacího výzkumu *Sblížení dělnické třídy a inteligence*, který byl realizován za účasti ÚFS ČSAV v r. 1978.

z empirických i teoretických souvislostí bylo možno odvodit správné závěry, které by byly informačním přínosem.

2. Jazykové invarianty a varianty a jejich konkrétní formy

Výskyt variujících prvků v jazyce, v jeho obsahové i formální skladbě, vedl strukturální lingvisty k rozlišení invariant a variant. Invarianty jsou základní neměnné elementy, které nejsou podmíněny sociální situací a jen minimálně, nepodstatně se mění v čase. Varianty jsou naopak jazykové prvky, jejichž funkční realizace je diferencována sociální situací a vývojem [Socjolingvistika 1979]. Varianty jsou buď prvky formálně identické a funkčně se lišící (spadá sem náš příklad se „základním vzděláním“), nebo naopak formálně odlišné se stejnou funkcí (například různá dnes se vyskytující pojmenování rolníků mimo státní a družstevní sektor). (8)

Orientace v jazyku respondenta z hlediska přípravky empirického zkoumání předpokládá především odlišení jazykových invariant a variant mezi nosnými pojmy, tj. mezi těmi, na nichž záleží smysl dotazů. Druhým krokem by měla být apriorní analýza variant z hlediska jejich vzniku a fungování. V podstatě jde o to vypátrat z historických a logických souvislostí, kdy a kde pod tlakem měnící se sociální reality dochází k obohacení, rozšíření významu slova, nebo slovního spojení, kdy dochází ke vzniku nového pojmu, kdy se rozštěpí, zformuje nový znak. Podobně lze sledovat zužování a odumírání významu a zánik slov.

Snem rutinního výzkumníka je dotazník plný invariant. Jejich výhodou je, že stačí absolvovat první zmíněný krok: najít je. Prakticky to znamená vyhledat a použít slova nebo slovní seskupení, mající jediný univerzální význam, který se nemění od dělníka k úředníkovi, od mladšího k staršímu, od respondenta k respondentovi, respektive mění se tak málo, že to lze zanedbat.

Ten malý přípustný prostor, v němž invarianty mohou nabývat jiných podob, je ovšem relativní. Pro běžné sociologické šetření se například dotaz na „počet dětí“ považuje za jednoznačný. Pro speciálnější sociologicko-demografické účely je třeba upřesnit, zda jde jen o živě narozené děti (a co to znamená), zda jde jen o vlastní nebo i o adoptované děti apod. Nebo zdánlivě prostý dotaz na „místo narození“ je z hlediska větších sociologicko-geografických nároků významově variabilní. Co má uvést respondent, narozený v porodnici okresního města nebo předčasně na místě, kde jeho matka trávila dovolenou nebo kam jen dočasně odjela za rodiči? Nebezpečí takového rozhodování lze zmírnit například náhradou tradičního „místa narození“ za „bydliště matky v době narození respondenta“ [Metodika 1979].

S výjimkou speciálních socio-demografických šetření lze ovšem jistou malou variabilitu podobných pojmů či formulací, které ostatně spadají většinou do oblasti demografických a geografických identifikací, buď přehlédnout nebo provést jejich jednoduchou jazykovou transformaci na „čistší“ invariantu, aniž se tím příliš naruší přirozený charakter jazyka dotazníku. V zásadě lze jako invarianty přijmout:

- a) pojmy, které evidentně mají nepatrný významový rozptyl (například. „polhavi“, věk, čistý příjem),

(8) Případy, kdy buď pojmy nebo jejich znaky variují v závislostech na sociálním vývoji, kontextu, situaci, jsou ovšem z hlediska lingvistiky případy zvláštními. „Jazykové elementy“ lze chápat i v různých jiných smyslech (například v rámci větné skladby, ve formální struktuře komunikace apod.). Pro uvedené účely konkrétní sociologické práce s dotazníkem ale je užitečné zabývat se právě obsahovými jazykovými variantami.

b) pojmy, u nichž se může vyskytnout velký významový výkyv, ale u zanedbatelného počtu náhodných případů (většinou, pokud nejde o uvedené speciální požadavky, sem patří takové příklady, jako zmíněný „počet dětí“, podobně „počet sourozenců“, „místo narození“, „místo bydliště“, „místo zaměstnání“ apod.).

Přemíra invariantních jazykových prvků v sociologickém dotazníku vzbuzuje na jedné straně dojem „statistické“ přesnosti a jednoduchosti, na druhé straně dojem stereotypnosti, uniformity, fádnosti. Nejvíce invariant se vyskytuje v otázkách, které bývají součástí běžných statistických dotazníků. Jsou to zvykové, rutinní otázky, u nichž se proto snadno přehlédne, že jde někdy o invarianty „falešné“. Například v rámci běžného sledování sociálního postavení se prakticky za invarianty považují takové kategorie, jako „dělník“ nebo „zaměstnanec“. Není třeba vysvětlovat, že obsah těchto slov není zdaleka jednoznačný a stabilní, že se k nim v teoretickém i v přirozeném jazyce váží celé významové škály. Některé z nich ani nemusí indikovat sociální postavení (jak se mnohdy předpokládá), ale pouze profesní zařazení nebo vztah k vlastnickému sektoru zaměstnavatele.(9)

Záludný charakter falešné invarianty se nemusí příliš projevit, pokud jde o získání orientační nebo okrajové informace. Pokud ovšem dané pojmy stojí v centru výzkumu, může dojít k posunu, k rozostření všech interpretačních závěrů. V daném případě by se mohl například z výzkumu „třídní a sociální“ struktury téměř vytratit „třídní a sociální“ aspekt.(10)

Převedení podobných falešných invariant na pravé není většinou tak jednoduchou záležitostí jako zmíněné nahrazení „místa narození“ „bydlištěm matky v době narození respondenta“. Jestliže nemůžeme z teoretických důvodů připustit, abychom odhalenou falešnou invariantu prostě začali považovat za variantu se všemi důsledky, nezbývá než nahradit ji několika jinými, respektive celým systémem jiných lepších invariant.

Například lze postupovat analytickým způsobem, který spočívá v konstrukci třídního a sociálního postavení z pěti dimenzí: z postavení v zaměstnání, vlastnického sektoru zaměstnavatele, hospodářského odvětví, charakteru práce a z postavení v řízení [Metodika 1979]. Protože jde o poměrně složitý systém, nelze úplně všechny jeho indikátory vyjádřit invariantním způsobem. Vedle pojmů s poměrně malým významovým rozptylem, jako „státní sektor“, „družstevní sektor“, je třeba použít termínů, jejichž slabší stabilita je zřejmá buď od začátku (například názvů některých hospodářských odvětví), nebo se vyjeví v průběhu rozhovorů, kódování a oprav dotazníků (například u označení „domácí služebnictvo“, „soukromý sektor“ apod.). Takové „slabší“ invarianty se pro jistotu respondentovi podrobněji vysvětlují prostřednictvím tazatele nebo jsou „uváděny na správnou míru“ při korekcích dotazníků.

(9) Problém přesného vymezení pojmu „dělník“ se objevuje v mnoha výzkumech aspirujících na přesnější zachycení sociální struktury naší společnosti. Řada statistických definic je zproblematicizována, protože plně nevyjadřuje sociálně třídní aspekt problému. Podrobněji viz [Hrůza 1983].

(10) Povahu „falešných invariant“ mají i některé další běžné identifikační znaky. Například „rodiný stav“ v obvyklém členění nezahrnuje jasně neformální stavy suplující rodinu (život s druhem, družkou). Jiným, složitějším případem je pojem „národnost“, který je běžně také pokládán za zcela neproblémový. Ve skutečnosti má značný významový rozptyl, na němž se podílí různá kulturně politická hnutí i vývoj běžné praxe statistického zjišťování v dlouhé tradici od první poloviny devatenáctého století. Významové posuny od „trvale usedlý“ v určitém historicky definovaném regionu (například Čech byl člověk žijící v Čechách) přes vymezení založená na mateřském či obcovacím jazyce až k dnešní v podstatě deklarativní formě, vedou samozřejmě k určitým nedorozuměním, k odchylkám od právě požadovaného způsobu chápání.

Schopnost odhadnout, zda význam některého termínu nebo formulace je nebo není možno považovat v daném výzkumném kontextu za neměnný, je vlastně největším problémem zmíněného prvního kroku, kdy je třeba rozpoznat, odlišit invarianty od variant.

Pojmy, které reflektují mezi varianty složitěji strukturovanou sociální realitu s dlouhou historií, se většinou nemohou jevit jako invariantní. Proto patří pojmenování tříd, sociálních skupin, forem vlastnictví, ale i některých povolání, typů ekonomické aktivity či „neaktivity“. Je-li však historie pojmu podobného druhu naopak příliš krátká, vzniká variabilita „z neinformovanosti“ — například u názvů některých nových povolání nebo u názvů nových hospodářských odvětví, ale i nových výrobků apod. Pojmy silně závislé na individuální zkušenosti a informačním zázemí respondenta, které souvisejí s jeho stářím, a do jisté míry i sociálním původem, mají podobný charakter. Už pouhé pojmenování stupňů vzdělání nebo škol silně variuje podle toho, jakého vzdělání v jaké době respondent nabyl, čím prošli jeho rodiče a děti a další blízcí příbuzní a známí a samozřejmě také na tom, co pochytil z televize, rozhlasu, novin.

Hlavní i pomocné pojmy používané ke sledování základní, „objektivní“ struktury naší společnosti můžeme rozdělit do několika skupin podle charakteru vývoje, kterým prošli a který určuje povahu jejich variability:

Do první skupiny dáme pojmy dříve velmi frekventované, které náhle nebo postupně ustoupily ve vědomí naší populace do pozadí, používají se stále méně, jsou zapomínány. Vazba významu na současnou skutečnost slábne. Slovní označení přetrvává déle, ale stěhuje se spíše do odborných pojednání, do literatury. Proces, jímž tyto varianty procházejí, lze nazvat „odumíráním“. Jeho součástí může být pozvolná koncentrace a redukce na jeden zbytkový význam, který odpovídá dílčímu výseku zkoumané skutečnosti. Tento význam může po čase v určitém kontextu nabýt invariantní podoby. Může ovšem dojít k stejnoměrnému rozplývání a zamlžování všech minulých významů.

Příklady lze najít v oblasti zaniklých vlastnických forem a vztahů, zaniklých povolání, druhů vzdělání, různých aktivit pracovních i mimopracovních. Ve výzkumné praxi se „starých“ pojmů používá při retrospektivních sondách. Někdy bývá proces „odumírání“ ovšem provázen určitým společenským despektem, pojmy — respektive jejich slovní označení — nabývají pejorativní příchuti. Proto je nutno zacházet při konstrukci dotazníku opatrně s takovými termíny, jako „služka“, „děvečka“, „živnostník“, „kapitalista“ atd., protože jinak se někteří jedinci, kterých se to týká, zařadí do jiných, pro ně přijatelných kategorií.

I když víme, kdy a jaké převratné změny v naší sociální struktuře nastaly a které pojmy souvisí s vymřelými nebo vymírajícími společenskými vztahy, se zastaralou technikou, přežitými způsoby trávení volného času, nelze vždy odhadnout, nakolik se příslušná slova ještě zachovala v paměti dílčích kolektivů a individuí. Zde hodně záleží na tom, co respondent ještě „zažil na vlastní kůži“, z jaké rodiny pochází, s kým se stýká, jakými školami prošel, co čte, co dělá apod.

Někdy paměť udrží určité slovo, ale význam uniká nebo se vyskytuje už jen v rudimentální podobě, většinou silně variující. Respondent například ví, že jeho dědeček byl koželuh, mydlář nebo pan starý v pivovaru, babička hokynářka, pradelna apod., ale prakticky mu to nic nefká, charakter práce i sociálního postavení mu uniká. Absentující realitu si ovšem nahrazuje literární podobou. Takže například o „nezaměstnaném“ dědečkovi si může dělat představu podle předloh z románů Ivana Olbrachta a Marie Majerové (stejně tak ovšem o dědečkovi kapitalistovi, o němž se proto raději ani nezmiňuje). S tím je nutno počítat.

Se soukromými vlastnickými vztahy jsou svázány i takové zdroje obživy,

respektive sociální pozice, které nikdy nebyly pojmenovány — například proto, že nebyly příliš oficiální, nebyly soustavné, nebyly vždy spojeny s finanční odměnou, odehrávaly se většinou v rodinném klimatu. Tak se velmi často vyskytovalo to, čemu dnes říkáme „pomáhající člen rodiny v zemědělství a v živnosti“. Vzhledem k minulosti má tato formulace značně variabilní význam a unifikující slovní označení neexistovalo. Dochází tedy k mírně paradoxní situaci, když chceme na respondentovi, aby zde akceptoval všechny retrospektivní významy bez znaků. Je pochopitelné, že bez složitého vysvětlování se mu to podaří málokdy. Někdy má tendenci schovat do této pocitově neutrální kategorie právě ta mírně pejorativní povolání jako děvečka-pacholek, služka-sluha, ale i různé spolumajitele živností apod.

Orientace v „odumírajících“ slovech a pojmech slouží nejen k posílení validity výzkumných informací, ale je nutná pro relevantní srovnání s přítomností. Právě příklad „pomáhajícího člena rodiny v zemědělství a v živnosti“ je dokladem této snahy. I dnes se podobné postavení či zaměstnání v nepatrné míře vyskytuje a nelze je nikam jinam zařadit. Příkladem s řadou pojmenování je už zmíněný „jednotlivě hospodařící rolník“ s historickou vazbou na soukromého rolníka, malorolníka, kovorolníka apod.

Při sjednocujících srovnávacích operacích tohoto typu si ovšem musíme uvědomit, že existence malého reálného zázemí odumírajícího pojmu jeho variabilitu zvyšuje. Na první pohled je zřejmé, že zbytky soukromých vlastníků u nás vypadají poněkud jinak než představitelé těchto skupin před padesáti a více lety a také ovšem jinak než soudobí kapitalisté na západě. Odlišná je nejen společenská a ekonomická váha těchto časově i geograficky vzdálených tříd a skupin, ale odlišný je i jejich vztah k práci, jejich způsob života, vztah k jiným třídám a skupinám. Problém s hledáním společného „střechového“ termínu je tedy v tomto případě odrazem reálné situace i v tom smyslu, že už se vyskytuje jen velmi málo společných vlastností historického a dnešního pojetí. Například lze spíše říci, že postavení našeho dnešního soukromého zemědělce má s postavením soukromého zemědělce za kapitalismu společný jenom právní vztah k výrobním prostředkům. Všechno ostatní je odlišné, včetně fungování soukromého vlastnictví ve společnosti. Významový rozptyl zde nabývá nových dimenzí spojených s posunem systematického charakteru.

Tím se ovšem dostáváme od problémů „odumírání“ pojmů ke změně jejich významové struktury. Souběžně se zapomináním některých nebo všech významů nějakého slova mohou vznikat významy nové, které odpovídají nové skutečnosti. Po určité období mohou ty „staré“ i „nové“ žít vedle sebe a vytvořit tak bohatou a někdy nepřehlednou varietu. Většinou však nové významy časem ve vědomí lidí převládnu.

Takto se vyvíjí především struktura těch pojmů, které reflektují tutéž měnící se realitu. Dnes slova jako dělník, úředník, zemědělec, inteligent, mají jistě poněkud jiný obsah než dříve, ale historická významová kontinuita, a tedy i slovní označení, zůstaly zachovány. Pokud by nám však záleželo na časové srovnatelnosti významů některého z těchto pojmů z určitého hlediska, pak někdy mohou nastat potíže. Například nelze vedle sebe jednoduše postavit „kvalifikovaného dělníka“ z doby Rakouska-Uherska a z doby dnešní. Liší se nejen vzděláním, délkou odborného výcviku a charakterem práce, ale i společenským postavením, obsahem svého vědomí. Podobně, dejme tomu, úředník se středoškolským vzděláním měl dříve jiné vědomosti, jiný status, jinou prestiž atd. Existence tohoto problému mluví spíše ve prospěch nepřímého zjišťování složitějších kategorií, jako je sociální nebo socioprofesionální postavení.

V důsledku prudkého vědeckého a technického rozvoje se někdy zásadně změnil charakter profesí. Většinou ovšem starý název zanikl a vznikaly nové.

Změna reflektované reality byla tak výrazná, že to staré pojmenování neuneslo. Asi by stačilo srovnat názvy učebních oborů ve dvacetiletých odstupech. Jen výjimečně se zachovala stará označení pro zcela změněný charakter povolání (například „uhlíř“ dnes a na konci minulého století je profese zcela odlišná). Proto srozumitelnost a srovnatelnost povolání nebo funkcí v zaměstnání, stupňů vzdělání je značným problémem výzkumů sociální struktury. Rychlým vývojovým procesem zde vzniká mnoho nových variant. Zanikání těch starých je většinou spojeno s nástupem nových generací a nesčetnými změnami kontextové sociální reality. Zdá se, že vedle právě popsané výměny významů při zachování původních slovních označení probíhá také opačný proces, při němž se mění slovní označení, zatímco pojem si zachovává v podstatě původní obsah. Příklady lze najít u povolání a funkčního zařazení v zaměstnání:

Někdy vznikaly nové názvy pro povolání či funkce, které, jak se zdá, si zachovaly historickou významovou kontinuitu jako řada ostatních s názvy nezměněnými. Proč byl například „zednický polír“ vystřídán „stavbyvedoucím“, „myslivec“ „nadlesním“ a pak „polesným“, „listonoš“ „(poštovním) doručovatelem“? A proč zedník zůstal zedníkem, mistr mistrem, hajný hajným atd.? Lze předpokládat, že charakter i společenské hodnocení práce obou skupin povolání se změnilo zhruba stejně.

Tato poněkud záhadná znaková variabilita svědčí možná o tom, že v reflektované sociální realitě se přece jen změnilo více, než jsme schopni na první pohled postřehnout. Možné je, že prestiž spojená s původním názvem byla buď nezaslouženě velká, nebo naopak malá. U uvedených pojmů to zjevné není. Ale vezmeme-li příklad výměny „domovnice“ za „správcovou“, zdá se být tento důvod relevantní. Možné také je, že v daných případech výjimečně nedošlo ke zpoždování vývoje znaku za vývojem pojmu, že slovní označení zde více než jinde odpovídá novému významu a ten odpovídá změněné skutečnosti.

Pojmů, které žijí dlouho a mění postupně své významy nebo naopak slovní označení, je v každém sociologickém dotazníku mnoho. Je zjevné, že významové sjednocení neboli převedení na invariantu „za každou cenu“ není žádoucí, protože se tím skoro vždy ztratí důležité historické i současné podoby. Naopak se často ukazuje jediná možnost upozornit na ty významy, které by mohli respondenti opominout. Tak například lze upozornit na to, že za „střední odborné vzdělání“ se považuje i dřívější dvouletá škola a rodinná škola. Nebo je možné pro jistotu vyjmenovat všechny školy, které sem patří, což je ovšem zdouhavé pro obě strany. Také je kupodivu třeba výslovně uvést, že „dokončené základní vzdělání“ má i ten, kdo prošel pouze čtyřmi třídami obecné školy a pak šel na gymnasium. Jiný příklad: V pojmu „ekonomická aktivita“ silně varují takové eventuality, jako brigádníci, vojáci základní služby, ženy na mateřské dovolené. Podobných příkladů by bylo možno uvést více. Zanedbání některých významových poloh může způsobit značný posun v datech.

Poslední skupinou jazykových variant, jejíž existence logicky dovršuje dosud popsané procesy, je skupina nových pojmů s novým slovním označením. Váží se samozřejmě na nové prvky v realitě. Vznikají buď odštěpením od starého pojmu nebo i bez zjevné vazby na dosavadní vývoj jazyka.

První případ byl již naznačen: narůstání, obohacování referenční skutečnosti vede k takovému významovému rozšíření pojmů, že se rozštěpí na dva i více pojmů samostatných. Tím vzniknou nové varianty buď s novými slovními označeními, nebo prozatím bez nich. Má-li odštěpení trvalejší charakter, nalezneme se časem vždy příhodný název.

Například od pojmu „důchodce“, který se vyskytuje rovněž ve sféře zájmů výzkumů sociální struktury [Metodika 1979], se časem oddělil „pracující důchodce“. Jde o poněkud paradoxní slovní spojení, které nicméně věrně odráží

skutečnost. Podstatou „důchodce“ totiž je, že místo zaměstnání, které z důvodů stáří nebo nemoci nemůže vykonávat, dostává určitou náhradu platu, tzv. důchod. Různé psychické, sociální a ekonomické faktory však způsobují, že ti, co pobírají důchod, stále ještě pracují nebo znovu pracují, i když většinou vykonávají zaměstnání v různém ohledu méně náročné. Vytvářejí tak specifickou hraniční skupinu, která se pro své zvláštnosti stává ve výzkumech poněkud problémovou. Pracující důchodci mají a zároveň nemají charakter důchodců, mají a zároveň nemají charakter ekonomicky aktivních. Z určitých hledisek se proto musí zařazovat mezi ekonomicky aktivní zvláštního druhu, z jiných hledisek mezi důchodce zvláštního druhu. Tento rozpor je metodologicky zrádnější než například odštěpení „invalidních důchodců“ od téhož základu. „Starobní“ a „invalidní“ důchod jsou analogické formy, tak jako jsou analogiemi stáří a nemoc. A při srovnávání věkových kohort se tyto dva druhy důchodu od sebe oddělí automaticky. Navíc pro nepatrný počet nevytvářejí invalidní důchodci žádnou ekonomicky ani sociálně výraznou skupinu.

Příkladem odštěpení nového pojmu, jenž ještě nenalezl své jednoduché slovní vyjádření, je nová forma mateřské dovolené, která vznikla vedle „placené“ a „neplacené“ a je charakterizována finančním příspěvkem diferencovaným podle počtu dětí a jejich věkového rozpětí. S touto „nepojmenovanou“ formou samozřejmě vznikají potíže — jednak dorozumívací, jednak se zařazením pod širší kategorii ekonomické aktivity či neaktivity.

Nové pojmy, které nevznikají odštěpením, ale z přímé a samostatné vazby na nový předmět nebo jev, lze stejně jako pojmy zcela odumřelé nebo zásadně pozměněné najít především v oblasti profesí, pracovních funkcí, vzdělání, hospodářských odvětví, spotřebních předmětů — prostě tam, kde je jasná souvislost s vědeckotechnickým pokrokem. Tak vznikla například řada nových profesí i názvů v zemědělství, v chemickém průmyslu, kolem samočinných počítačů. Některé z nich už zdomácněly ve vědomí širší populace, často ovšem v poněkud neurčitých významových variantách.

Znalost názvů některých zcela nových způsobů vzdělání je omezena jen na určitý okruh zainteresovaných generačních vrstev, samozřejmě s určitou difusí do rodinného prostředí. Tyto typy vzdělání většinou nemají jednoduchou a konečnou podobu ani co se týče náplně, ani co se týče pojmenování (například „souvislé čtyřleté nebo pětileté studium v odborném učilišti a učňovské školy s maturitou“) a je možné, že v této oblasti změny významů budou probíhat tak rychle, že ani název nezískají.

Při zkoumání životních podmínek lze poměrně snadno zjistit, že rychleji se vžily například nové formy vlastnictví bytů (podnikové, družstevní, osobní) a nové druhy předmětů do domácnosti (automatická pračka, televizor, kuchyňský robot). Zvláště v posledním případě, protože jde o zboží, které je běžně dostupné a podle příslušných statistik jej vlastní a tedy i dobře zná značné procento obyvatel, lze počítat se zcela všeobecnou znalostí těchto pojmů. V tomto okruhu však vznikají velmi rychle další nové předměty a pojmy, které se ještě příliš nerozšířily, v mnoha případech proto, že jde zatím o nedostatečné zboží; proto se termíny jako „elektrická bubnová sušička prádla“, „elektrický žehlič prádla“ ukázaly jako zcela nesrozumitelné. Ani „elektrická mraznička“ ještě není běžným pojmem. V těchto případech evidentně velkou roli hraje bezprostřední zkušenost s daným předmětem. Pokud je znalost příslušných pojmů odvozena pouze z tendenčně zaměřených informací masové komunikačních prostředků, vytváří se specifická dočasná významová variabilita.

I tato empirická zjištění mají samozřejmě sama o sobě informační hodnotu i bez znalosti počtu či procenta vlastníků uvedených předmětů. Podobné změny, i když méně časté, ovšem vznikají i u dalších z hlediska výzkumu so-

ciální struktury podstatnějších pojmů. Lidé například příliš nediferencují mezi „osobním“ a „soukromým“ vlastnictvím domku a někdy špatně rozeznají i „člena“ a „zaměstnance“ družstva. Poslední příklady dokumentují určité stírání rozdílů ve vědomí lidí mezi formami vlastnictví vyskytujícími se v socialistickém státě jako jeho nové adekvátní podoby. Zároveň potvrzují nezbytnost „přímého spojení“ mezi teorií a výzkumným terénem, mezi sociologem a jeho respondentem.

3. Praktické závěry

Zkoumání variantních poloh nosných a frekventovaných pojmů z výzkumu sociální struktury ve vazbě na analýzu přirozeného jazyka přináší ve stručném shrnutí následující relativně obecné praktické poznatky a doporučení:

a) Řada termínů i slovních spojení, s nimiž se běžně a tradičně pracuje v technikách terénního sociologického šetření, je významově mnohoznačná, což samo o sobě není chybou metodiky, ale vyplývá to z variabilní sociálně třídní a věkové optiky, z toho, že způsob vyjadřování lidí je sociálně a historicky podmíněn. Tuto skutečnost je třeba respektovat nejen tím, že se v pilotážích snažíme nalézt jednoznačné termíny na bázi společného obsahového jádra, které minimálně variuje v čase a v sociálním prostoru, ale i informačním využitím různých jazykových variant v metodologickém i teoretickém plánu výzkumu.

b) Z metodického hlediska s tím souvisí požadavek, aby celá sémantika komunikace mezi výzkumníkem a respondentem, která je dána jazykovým plánem dotazníku či interview, byla koncipována i s ohledem na dopad komunikace. Jazyková výpověď v podstatě definuje komunikační situaci a navozuje i určitý informační efekt. Je známou skutečností, že nezáleží pouze na tom, na co se ptáme, ale jak se na to ptáme. Způsob vyjadřování, který odráží způsob myšlení, evokuje v respondentech nějaký vztah k výzkumné tematice i situaci, který je v podstatě vztahem sociálním a váže se na řadu dalších sociálních indikací. Proto například každé zablokování rozhovoru, nevyplnění otázky v dotazníku, nebo naopak hypertrofie nevyžádaných, nadbytečných sdělení, uhýbání od tématu apod. jsou samy o sobě důležitými sociologickými výpověďmi, ne tedy pouze chybou, kterou je třeba za každou cenu eliminovat.

c) Specifickým informačním přínosem nejsou ovšem pouze tyto většinou nepředvídané momenty, ale může jím být i analýza jazykového projevu respondenta vůbec, protože se do něj promítá jeho sociální zkušenost, ta odráží problémy anticipace, sociální distance apod., na něž se přímo neumíme zeptat. Přitom existuje řada použitelných i běžně používaných silně expresivně variantních pojmů, vzbuzujících úctu, despekt nebo jiný afekt, jehož projev se může stát výraznou sociální indikací právě proto, že představuje „krátké spojení“ mezi vědomím respondenta a výzkumnou situací. Rozbor určitých jazykových aspektů může tedy obohatit sociologii o relativně jemné poznatky o sociální realitě a může také přispět ke konstrukci citlivějších technik zejména projekčního charakteru.

d) Samo uvědomění si těchto jazykových možností a samozřejmě také problémů v celém jejich sociologickém spektru — od vymýšlení konkrétních detailů výzkumných pomůcek až po obecné teoretické závěry — je určitou formou obsahové validizace výsledků empirického šetření, protože představuje svébytný systém sociální kontroly a verifikace, která by měla být sociologickému přístupu vlastní.

e) Při výzkumu sociální struktury je kognitivní význam analýzy jazyka ve všech uvedených praktických souvislostech jasně patrný. Ale tato výzkumná

область navíc skýtá možnost přímého zkoumání sociální struktury pomocí jejich jazykových reflexí, což by pomohlo odhalit jemnější sociální difference a distance i nové projevy sociálního „sblížení“. Například rozbor označování jednotlivých sociálních skupin, zaměřený i na vývojové jazykové varianty, by mohl být značným metodologickým i teoretickým přínosem. Představoval by zároveň speciální indukční metodu výzkumu vztahu mezi jazykem a sociální sférou, která by byla komplementární sociolingvistickému zjišťování sociální podmíněnosti vzniku jazykových variant.

Literatura

- Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti.* Praha, Academia 1979.
Bertil M.: *Les nouvelles tendances de la linguistique.* Paris, Presses universitaires de France 1968.
Census 1980 (Sčítání arch Z). Praha, FSÚ 1980.
Filosofie, metodologie, věda. Praha, Svoboda 1969.
Hrůza J.: *Vedoucí úloha dělnické třídy v socialistické společnosti a sociální určitost jejího subjektu.* In: Sociologický časopis 1983, 19, č. 1.
K marxistické metodologii v jazykovědě. Praha, Ústav pro jazyk český ČSAV, Jazykovědný ústav L. Stůra SAV 1979.
Marx K. — Engels B.: *Německá ideologie. Spisy, sv. 3.* Praha, SNPL 1957.
Metodika výzkumu třídní a sociální struktury ČSSR. I. II. Praha, ÚFS ČSAV 1979.
Petr J.: *Filosofie jazyka v díle K. Marxe a B. Engelse.* Praha, Academia 1980.
Problemy strukturnoj lingvistiky. Moskva, Izdatel'stvo akademii nauk 1963.
Sociolingvistika. Warszawa-Krakow-Katowice, Uniwersytet Śląski 1979.
Švejcer A. D. — Nikolskij L. B.: *Úvod do sociolingvistiky.* Praha, Svoboda 1983.

Резюме

А. Водакова: Социальная обусловленность варируемости содержания понятий, используемых при исследовании социальной структуры

Автор статьи исходит из объяснения двойственной функции естественного языка в социологическом исследовании, из его роли в построении теории и из его роли как инструмента эмпирических исследований. Обе функции вытекают из социального характера естественного языка, своеобразно отовражающего социальную, демографическую и географическую дифференциацию общества. С этим связаны и тот факт, что процесс «сближения» классов, групп и отдельных лиц в социалистическом обществе, находящийся в центре внимания целого ряда исследователей, занимающихся вопросами социальной структуры, имеет аналогию с линией отстоящего по времени развития языка, что подтверждается некоторыми конкретными примерами.

Поэтому изучение вариантных позиций основополагающих и часто встречающихся понятий по исследованиям социальной структуры в связи с анализом естественного языка имеет свое методологическое и теоретическое значение. С практической точки зрения это выливается в требование информационного использования языковых вариантов в теоретическом и методологическом планах исследований и одновременно в требование составления концепций анкет и интервью с учетом влияния коммуникативности между исследователем и анкетиремым.

Анализ конкретных языковых аспектов социологических исследований может обогатить социологию познаниями с относительно тонкими нюансами, касающимися социальной действительности, и может способствовать разработке более тонкой техники, особенно проектного характера. Более того. Он представляет собой специфическую систему социального контроля и проверки правильности эмпирических методов. Познавательное значение вариантного использования элементов естественного языка можно использовать в особенности при исследованиях социальной структуры, когда с помощью языкового отражения можно раскрыть малозаметные проявления социальной дифференциации и социального сближения. Социологический анализ языка по отношению к социальной структуре дополняет метод социолингвистического изучения социальной обусловленности возникновения языковых вариантов.

Summary

A. Vodáková: The Socially Conditioned Character of the Semantic Variability of Concepts Used in Social-structure Research

The paper proceeds from an explication of the double function of natural language in sociological research, from its role in the elaboration of a theory and from its role as a tool of empirical examination. Both of them are based on the social character of the natural language which, in a typical manner, reflects the society's social, demographic and geographic differentiation. This is also in connection with the fact that the process of the homogenization of classes, groups and individuals in the socialist society which is in the focus of attention in a great number of social-structure research has its own analogical level, shifted in time, in the area of language development. This can be supported by a number of concrete examples.

It is for this reason that the examination of variant levels of bearing and frequented concepts applied in social-structure research, relating to the analysis of the natural language, is of particular methodological and theoretical significance. From the practical point of view this leads to the claim for an informative utilization of language variants in the theoretical and methodological research plan, and simultaneously to the claim for conceiving questionnaires and interviews in view of the impact of the researcher-respondent communication.

The analysis of concrete linguistic aspects of sociological research can enrich sociology by relatively subtle pieces of knowledge of social reality, and can contribute to the construction of more sensitive techniques, especially of a projective character; moreover, it represents a specific system of social control and verification of empirical approaches. The cognitive significance of a variant application of the elements of natural language can be put to use especially in social-structure research where, with the help of linguistic reflections, subtler manifestations of social differentiation and social homogenization can be brought to light. The sociological analysis of language in relation to the social structure is complementary to the method of sociolinguistic research of social conditioning in connection with the emergence of new language variants.